

Драженко Л. Јоргић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

САДРЖАЈИ ПРОГРАМА ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СВЈЕТЛУ ЕВРОПСКИХ ИНИЦИЈАТИВА И ИСКУСТАВА

Увод

Узимајући у обзир чињеницу да према демографским показатељима Европа данас веома брзо стари и да ће у тој истој Европи доминирати одрасло и старо становништво поставља се и питање њиховог статуса у друштву, а поготово на тржишту рада. Поред овога, и на тржишту рада се дешавају убрзане промјене. Под утицајем развоја науке и нових технологија многа занимања застарјевају, а постају актуелна нека нова занимања. Тренутна занимања захтијевају убрзана надограђивања, па чак и одређене модификације. На тржишту рада на ком доминира одрасло становништво постављају се нови професионални изазови. Одрасле и старе особе све више ће бити свјесније да морају до краја живота радити на себи, професионално се усавршавати. Поред професионалних обавеза, одрасле и старе особе ће бити принуђене да истовремено уз професију стално стичу нова знања, вјештине и способности, односно да се доживотно образују.

Образовање одраслих, па и старих особа данас све више добија на значају, и то управо из претходно наведених разлога. Општепознато је да постоје три облика образовања одраслих, и то: формално, неформално и информално. С обзиром на бројна ограничења формалног образовања данас све већи значај, али и примат има неформално и информално образовање одраслих. У европским земљама образовање одраслих, али и старих лица детерминисано је сличним, али и различитим иницијативама и искуствима. Сличности, али и разлике видљиве су у формалном, неформалном и информалном образовању. Тачније речено, постоје сличности, али и разлике у садржајима програма образовања одраслих.

Усмјерен или слободно самоиницијативно изабран садржај одређеног програма образовања одраслих зависи од мноштва фактора. Избор садржаја програма образовања одраслих може да зависи од статуса одређене професије, професионалне иновативности, потреба тржишта рада, статуса „надолазећих“ занимања, социодемографских промјена, обичаја, традиције, личног ентузијазма и многих других фактора. Расвјетљавајући садржаје програма образовања одраслих у појединим европским земљама, односно њихове иницијативе и искуства, може се добити јаснији увид у тренутни статус садржаја програма образовања одраслих код нас. Исто тако, могућ је и увид које иницијативе покретати за иновирање садржаја програма образовања одраслих на нашим просторима.

* drazenko.jorgic@unibl.rs

Образовање одраслих према неким европским иницијативама

Образовање одраслих у Европи све више добија на значају. Досадашње иницијативе и искуства показују да се у формалном и неформалном образовању много пажње посвећује цјеложивотном учењу, кључним компетенцијама за цјеложивотно учење, основним вјештинама, мобилности, тржишту рада и слично. Ту свакако значајно мјесто припада и бројним садржајима у оквиру различитих европских програма.

У европском образовном простору одраслих постоје бројни програми. Данас су веома актуелни и програми учења на даљину. У оваквим програмима што се тиче њихових садржаја веома је битно и испитивање потреба и жеља одраслих ученика (Кинг, Дејли 2002).

Веома значајна препорука европског парламента и савјета из 2006. године је препорука о кључним компетенцијама за цјеложивотно учење, поготово када је ријеч о одраслима. Оне представљају европски референтни оквир.

Кључне компетенције су оне које су потребне свим појединцима за лично потврђивање и развој, активан грађански живот, друштвену интеграцију и запошљавање. Референтни оквир наводи осам кључних компетенција: 1) Комуникација на матерњем језику, 2) Комуникација на страном језику, 3) Математичка компетенција и темељне компетенције у природним наукама и технологији, 4) Дигитална компетенција, 5) Компетенција учења, 6) Друштвене и грађанске компетенције, 7) Смисао за иницијативу и предузетништво и 8) Културолошка сензибилизација и изражавање. (Гачић 2006: 174-175)

Неке земље, као што је нпр. Хрватска основале су Агенције за мобилност и програме Европске уније. За одрасле су веома значајни програми као што су Грундтвиг и Леонардо да Винчи. Специфични садржаји Грундтвиг програма односе се на садржаје информационо комуникационих технологија, мултикултуралности, учења језика, иновација у настави, интернационализације, развијања толеранције, учења у трећој животној доби, културних програма и сл. Исто тако, у оквиру програма Леонардо да Винчи специфични садржаји односе се на преквалификације, усавршавања и обучавања за струковна занимања (Павловић-Болф 2009, 2012).

У Европи нису заборављене ни оне категорије одраслих којима још увијек недостају или су слабо развијене основне вјештине. Многе европске земље су посвећене овим програмима. „Посвећеност програмима основних вјештина који укључују писменост и рачунање међу основним елементима - са или без других садржаја (нпр ИКТ, студијске вјештине, итд) – основана је у око пола свих европских земаља“ (Европска Комисија/ЕАСЕА/Јурисис 2015: 51).

Веома је евидентно да у Европи постоје иницијативе, а и различита искуства у образовању одраслих. Оно што је битно за одрасле, а поготово за тржиште рада је да се не заобилазе кључни садржаји у оквиру различитих образовних програма. Све би требало да иде у правцу задовољавања образовних потреба одраслих, с једне стране, али и задовољавања потреба тржишта рада које је данас „немилосрдно“, с друге стране.

Садржаји програма образовања одраслих у неким земљама Сјеверозападне Европе

Неке земље Сјеверозападне Европе као што су Енглеска, Шкотска и Ирска имају специфичне програме формалног и неформалног образовања одраслих. Садржаји тих програма условљени су бројним факторима, од геополитичких, па до разних културолошких фактора. Такви програми у ове три земље имају и сличности, али и разлика.

Енглеска. Велику улогу у осигуравању квалитета образовања одраслих у Енглеској има независна организација – Канцеларија за стандарде у образовању. Од ове Канцеларије се захтијева подстицање пружаоца услуга образовања и стручног оспособљавања одраслих да буду више усмјерени на кориснике те да буду ефикасни и успјешни. Из овога се да примјетити да су садржаји програма образовања одраслих више усмјерени према потребама корисника. Намјена инспекцијских поступака је да убрзавају побољшање квалитета образовања одраслих (Бенет 2008). Систем британског формалног образовања карактеришу образовне подјеле које се рефлектују у култури, али и у образовању одраслих. Међутим, стално се ради на превазилажењу тих образовних подјела. Садржаји програма образовања одраслих су у функцији припреме за тржиште рада. Оно што је још специфично за Енглеску је и учење страних језика за иницијанте и садржаји програма који се односе за одрасле са сметњама у развоју (Такет 2011).

Шкотска. Програми образовања одраслих у Шкотској детерминисани су неким специфичностима типичним за Велику Британију, па и саму Шкотску. Нпр. нешто што је специфично за Велику Британију је присутност страха од тероризма, па отуда и оправдано постојање садржаја програма којима се подстиче развој активног грађанства. Поред ових садржаја препознатљиви су и садржаји својствени доживотном учењу као што су садржаји усмјерени на лични развој, запошљавање и адаптивност, и социјалну инклузију (Максимовић 2011).

Ирска. Постоји много начина организованости образовања одраслих као националног развојног приоритета Ирске. Три су групе програма образовања одраслих: они који су још у школству, незапослени и запослени. Основни циљеви углавном су оријентисани на стицање одговарајућих језичких и математичких вјештина за оне одрасле који их немају развијене. Велику улогу у Ирској има „Центар за одрасле који путују“, а од садржаја програма образовања одраслих нагласак је на писмености и математичким проблемима, приступу будућем образовању и тренингу и улазу на тржиште рада. Курсеви у оквиру овог Центра обухваћају подручја: комуникација, математика, животне вјештине, „катеринг“, израђивање предмета од дрвета, рад с металом, компјутери, лично здравље, брига о дјечи, спорт и слободно вријеме, умјетност, занати и фризерство. Поред овог Центра велику улогу у образовању одраслих има и „Државни институт за тренинг и развој“. У оквиру овог Института постоји 46 различитих програма. Категорије програма су: приступни и напредни програми, ИТ и пословни студиј, умјетност и медији, услужне и терцијарне дјелатности и индустрија и предузетничке вјештине. За образовање одраслих затвореника задужена је „Служба затворског образовања“. Подручја или садржаји образовања у оквиру ове службе су: „катеринг“ и праоница, компјутери, рад у дрву, грађевина, занат и електроника. За основно образовање одраслих значајан је „Даблински центар за основно образовање одраслих“. Доминантно подручје овог Центра је језичка и математичка писменост. Исто тако, бројне амбасаре и културне институције нуде курсеве на различитим нивоима, као што су: интеркултуралност, пољопривреда, туризам и морски

риболов (Јермол 2008). Међу мноштвом програма образовања одраслих у Ирској веома је значајан и тзв. програм „Ирска данас“. Неки од програма, а самим тим и садржаја унутар тих програма су: друштво, образовање, посао, политика, грађанство, историја, медији, култура, умјетност, музика итд. (Рамић 2012).

Да се примјетити да од ове три сјеверозападне европске земље највећи значај, али и богатство институционалних утицаја и садржаја програма образовања одраслих има Ирска. Садржаји програма усмјерених за потребе тржишта рада препознати су у све три ове земље. Ови садржаји су у ствари оно по чему су ове земље сличне по својим искуствима и иницијативама.

Садржаји програма образовања одраслих у земљама Скандинавије

Скандинавија је подручје Сјеверне Европе које сачињава Данска, Норвешка и Шведска. Ове земље дијеле веома сличне скандинавске језике и њихова заједничка културна и историјска наслеђа. Та наслеђа су добрим дијелом детерминисала и њихове политике формалног и неформалног образовања одраслих.

Данска. Формално, па и неформално образовање одраслих детерминише се одређеним циљевима. Циљеви образовања одраслих у Данској су: „јачање демократије кроз учешће у бесплатном и отвореном развоју компетенција, обезбијеђивање личног развоја и квалитетног живота свих грађана, обезбијеђивање једнакости кроз образовање са нагласком на ниско квалификованим грађанима, развој професионалних компетенција и флексибилност у промјени мјеста на тржишту рада“ (Миљковић 2014: 190). У овој скандинавској земљи разликују се четири типа програма намијењених одраслима. Ови програми имају другачије циљеве, структуру и садржаје. То су: популарни програми које нуде институције неформалног образовања, програми формалних општих компетенција на нивоу вишег средњег образовања, програми усмјерени на потребе тржишта рада и програми универзитетског нивоа направљени искључиво за потребе одраслих (Исто).

Норвешка. У овој скандинавској земљи нуди се законодавни и институционални оквир који обезбијеђује повољне услове за образовање одраслих. Велику улогу у образовању одраслих имају општине, те сте стране постоје специфични садржаји програма образовања одраслих у оквиру општина. Исто тако, веома су значајни и садржаји програма за одрасле усељенике. У Норвешкој постоји знатан број установа за образовање на даљину. Специфични садржаји програма образовања одраслих на овај начин су: активности слободног времена, страни језици, здравствена нега, економија, администрација, технологија и сл. Одређену улогу у образовању одраслих имају и Народне високе школе. У овим школама могу се препознати и садржаји програма образовања одраслих везани за умјетност и занате, музику, међународну солидарност и компјутерске науке. Учење на радном мјесту није искључено у овој земљи. Отуда и специфични садржаји који се односе на обиљежја одређеног занимања на датом радном мјесту (Ломсдејлен 2005). У Норвешкој такође постоје и програми за развој основних вјештина. Садржаји тих програма односе се на: писменост/читање и писање, математичка писменост/математика у свакодневном животу, дигиталне компетенције/компјутерске вјештине и усмена комуникација. Постоје и тзв. флексибилни програми оријентисани према овим основним вјештинама (Рамић 2012).

Шведска. Још од 1997. године покренута је иницијатива у виду програма који је имао за циљ смањење незапослености давањем незапосленим и другим одраслим другу

шансу у образовању. Програм је имао за циљ ажурирање политике тржишта рада, побољшање економског раста и реформу образовања одраслих. Исти се тада фокусирао на индивидуалним потребама учења. Као и у Норвешкој велику улогу у образовању и у садржајима програма образовања одраслих имају општине, а поготово образовне иницијативе општина (Карлсен 1999). У оквиру општинског (формалног) образовања значајну улогу имају основне и више средње школе. Од садржаја програма образовања одраслих посебно се могу издвојити садржаји за особе са посебним потребама и шведски језик за уселенике. Од посебног значаја за образовање одраслих у Шведској је и концепт цјеложивотног учења. У сврху разумијевања овог концепта основу за стварање позитивне свијести о важности образовања и људског капитала представљају географске, економске и друштвене карактеристике Шведске. Специфичне активности у Шведској у оквиру либералног (неформалног) образовања су: курсеви, културне активности и предавања. Као и у осталим скандинавским земљама ни у Шведској нису занемарени садржаји програма везаних за тржиште рада и оспособљавање на радном мјесту (Цилер 2012).

Јасно се може уочити да све три скандинавске земље имају богато искуство и бројне иницијативе у образовању одраслих. Преко утицаја мноштва институција може се уочити и богатство различитих садржаја програма образовања одраслих. Они се крећу од оних усклађених са индивидуалним потребама одраслих, преко садржаја битних за потребе тржишта рада, па све до садржаја у виду јачања професионалних компетенција на послу, а све у сврху економског развоја и побољшања квалитета живота грађана.

Садржаји програма образовања одраслих у још неким европским земљама

И у осталим дијеловима Европе у различитом обиму и интензитету пажња се посвећује образовању одраслих. Још неке европске земље као што су Њемачка, Италија, Холандија, Словенија, Хрватска, Шпанија, Пољска, Малта и друге имају специфичне програме формалног и неформалног образовања одраслих. Разлике међу садржајима тих програма условљене су тржиштем рада, као и геостратегијским, геополитичким, културолошким и другим детерминантама.

Њемачка. Увидом у статистичке податке о учешћу у образовним програмима, али и у програме додипломског и последиједипломског образовања стручњака за област образовања одраслих могу се видјети утицаји на савремену теорију и политику образовања одраслих у Немачкој. Један веома битан аспект образовања одраслих је и тзв. аспект „Образовање за дуготрајни развој“, гдје значајно мјесто заузима понуда знања за брзу потрошњу, као и понуда компетенција које ће подржати друштвени развој на путу према већој хуманости (Милер-Комичау 2008). Искуства из пројекта "Јачање капацитета у области образовања одраслих" на релацији Њемачка-Европа-Србија показала су значајну посвећеност политичком образовању у Њемачкој. Искуства са овог пројекта продуковала су нове идеје за будуће пројекте у којима се спомињу садржаји програма који се односе на унапређење метода за политичко образовање, разумијевање различитих земаља и положаја унутар Европске уније, осигурање квалитета грађанског васпитања, образовање за толеранцију и људска права, мобилност студената и наставника, стварање мреже за размјену искустава, и сл. (Максимовић 2010). Учење одраслих се не одвија строго само на формалним фиксним ситуацијама. Интеркултуралне компаративне студије показују да се садржаји неформалног учења на радним мјестима, а између осталог и у Њемачкој, веома

плански и структурирано организују и да постоје разлике, али и сличности у односу на друга предузећа (радна мјеста) у Великој Британији и Шпанији као примјерима (Игетенмајер 2011).

Италија. Старе особе или особе треће животне доби, које неки андрагози сврставају у одрасле, а неки издвајају као посебну популацију, имају јако широку лепезу могућности формалног и неформалног образовања у овој земљи. То је посебно изражено на универзитетима за трећу животну доб. Када говоримо о програмима, односно о садржајима програма у оквиру „Универзитета за треће доба“ најпопуларнији курсеви су описмењавање, страни језици и додатно образовање после описмењавања, па онда култура и умјетност, као што су: керамика, рестаурација, сликарство, вајарство, мозаик, рад на стаклу, графика, књижевност, филм, фотографија и музичко образовање (Николић Максић 2006). Италијанска искуства указују да су за развој универзитета за трећу животну доб потребна три важна мотива: друштвени, културни и истраживачки. Рад ових универзитета заснива се на плану и програму активности који је веома разнолик и богат како би се могли задовољити интереси и потребе корисника, а реализује се кроз различите курсеве у којима треба бити интегрисан пројекат садржаја и пројекат процеса те њихова интеграција. Активности ових универзитета имају за циљ да повећају квалитет живота старијих особа, осмисле њихово слободно вријеме, помогну им да успоставе нове ванпородичне друштвене контакте, односно имају за циљ задовољавање културних и забавних потреба особа треће животне доби. Програми, а самим тим и садржаји унутар њих који су усклађени према интересима и потребама старих корисника у оквиру ових универзитета су (Гобо 2011: 82-83):

астрономија, географија, филозофија, теологија, религиозна култура, психологија, средоземна култура, зоологија, праисторија, историја средњег вијека, савремена историја, историја религије, историја умјетности, историја музике, историја талијанског намјештаја, право, медицина, здравствено васпитање, рачунарско образовање, књижевност, талијанска књижевност, компаративна књижевност, грчка књижевност, латински језик, страни језици, гимнастика, бриц, сликарство, сликање на керамици, керамичарство, зборно пјевање, глума, физичко вјежбање, латино-амерички плесови, јога, вртлатство, аранжирање цвијећа, љековито биље, аеромоделарство, везење и плетење.

Из наведеног се да примијетити да на универзитетима за трећу животну доб у Италији постоји веома велики избор подручја и садржаја програма формалног образовања старих, односно одраслих особа.

Холандија. Као и у Италији, и у Холандији постоје садржаји програма намијењени старим особама. Неки од њих су: вођење домаћинства, остваривање ситних прихода, очување здравља, нове технологије, слободно вријеме и рекреација. Од тржишно оријентисаних садржаја најчешће су то страни језици и коришћење компјутера. Посљедњих година веома су популарни курсеви јоге, фитнеса, таи-чија и плеса. Оно по чему је Холандија специфично препознатљива у односу на остале европске земље су садржаји програма оријентисани на будућност, односно на период после пензионисања. Такви програми реализују се путем тзв. курсева претпензионисања (Николић Максић 2006).

Словенија. Старим особама се као и у Италији и Холандији овдје такође посвећује значајна пажња. Од специфичних садржаја програма образовања старих лица, односно одраслих, препознатљиви су курсеви страних језика и вјештине рада на рачунару, али и откривање локалног идентитета, разне области умјетности и културе уопште (Николић Максић 2006). образовање одраслих у Словенији прилагођава се захтјевима Европске уније, с једне стране, али и могућностима и стварности, с друге стране. Оно је регулисано посебним Законом о образовању одраслих. Међутим, организатори тог образовања углавном нису задовољни, јер не обезбеђује стабилно финансирање. Национални програм образовања одраслих даје изразиту предност образовању које је намијењено тржишту рада и смањивању незапослености. Овај програм за образовање одраслих одређује три подручја које има предност, и то: опште образовање и учење одраслих, образовање за подизање образовног нивоа и образовање и оспособљавање за тржиште рада. Од садржаја образовања у оквиру универзитета за трећу животну доб посебно су наглашени они који су усклађени са интересима старих полазника. У оквиру провјеравања националних професионалних квалификација препознатљиви су и програми за демократско грађанство (Муршак 2009).

Хрватска. Како се прикључила Европској унији, Хрватска је морала да изврши много активности у функцији прилагођавања образовања одраслих захтјевима Европске уније. Морала је и да прилагођава садржаје образовања овим захтјевима. Реформом образовања одраслих у Хрватској значајну улогу у томе је добила и Агенција за образовање одраслих Републике Хрватске. У домену активности ове агенције „под лупом“ су и садржаји писмености 21. вијека и кључне компетенције, као и усмјереност ка захтјевима тржишта рада (Поповић 2008). У Хрватској се пажња придаје и програмима основношколског образовања за одрасле (Рамић 2012). Развој цјеложивотног учења у овој земљи није занемарен, поготово када је у питању учење за предузетништво које је изузетно битно за привредни раст ове земље и пословање на јединственом европском тржишту. У ту сврху значајне су понуде програма учења за предузетништво, исказане потребе предузетника и корисност изведених програма. Специфични програми који су у склопу садржаја везаних за учење о предузетништву су и Е-пословање и Е-трговање (Краљић 2012). Поред свих наведених садржаја програма формалног и неформалног образовања одраслих у Хрватској нису искључени ни они садржаји намијењени повећању запошљивости (тржиште рада), конкурентности, мобилности и садржаји намијењени оснаживању социјалне кохезије (Бакета 2012).

Шпанија, Пољска и Малта. Осим Њемачке, Италије, Холандије, Словеније и Хрватске одређене активности у смислу искустава и иницијатива у правцу развоја програма формалног и неформалног образовања одраслих налазимо и у Шпанији, Пољској и Малти. Када је у питању учење на послу једно компаративно истраживање показује да се у Шпанији даје фокус на интеграцији садржаја за раднике и мигранте (Игетенмајер 2011). Када је у питању основно образовање одраслих у Пољској предмети 6. разреда основне школе за одрасле су: пољски језик, историја и друштво, страни језик, математика, природопис и компјутерске вјештине, док се у Малти за учење основних вјештина користе садржаји програма везаних за малтешки језик, енглески језик, математику и компјутерске вјештине (Рамић 2012).

Као и у земљама Сјеверозападне Европе и Скандинавије и у још неким европским земљама као што су Њемачка, Италија, Холандија, Словенија, Хрватска, Шпанија, Пољска и Малта посвећује се значајна пажња формалном и неформалном образовању одраслих. У

овим европским земљама могу се препознати бројни садржаји програма образовања одраслих које налазимо и у другим дијеловима Европе. Међу њима постоје и сличности, али и одређене разлике које су детерминисане различитим факторима који произилазе из образовних политика ових европских земаља.

Закључак

У свјетлу европских иницијатива и искустава могу се уочити сличности, али и разлике у садржајима програма формалног и неформалног образовања одраслих. Оно што је јако сложено уочити су садржаји информалног образовања. Овај компаративни преглед у 14 европских земаља осликава тренутно стање и перспективе политике образовања одраслих на европском простору.

Из наведеног компаративног прегледа може се примјетити да у наведеним европским земљама постоји разноликост иницијатива и искустава у политикама образовања одраслих, а самим тим и у селекцији и одабиру садржаја формалног и неформалног образовања одраслих. Та разноликост је условљена бројним социодемографским, културолошким, етничким, националним, тржишним, политичким, привредним и другим специфичностима појединих европских земаља. Примјећена је велика тенденција ка све већој запошљивости на националном, али и на глобалном европском тржишту рада, што се додатно рефлектује и на изборе садржаја програма образовања одраслих. Примјетна је такође и тенденција ка тзв. „Европи знања“. Усмјереност према осам „Кључних компетенција“ и садржајима програма који произилазе из тих компетенција није занемарена у већини анализираних европских земаља. Садржаји основних вјештина или садржаји у оквиру основног образовања одраслих и даље се препознају у свјетлу европског контекста. У неким европским земљама, поготово у оним у којима се осјетно примјећују миграције становништва, евидентни су и садржаји програма страних језика за имигранте. Садржаји програма старих (одраслих) особа посебно су значајни по свом веома великом избору. У томе велику заслугу имају тзв. „Универзитети треће животне доби“ чија је главна функција побољшање квалитета живота старих (одраслих), поготово послје одласка у пензију.

И на нашим просторима могу се примјетити неке сличности, али и разлике у садржајима програма формалног и неформалног образовања одраслих. Утицај захтјева Европске уније у политици образовања одраслих рефлектује се и код нас на садржајима програма образовања одраслих. Оно ка чему требамо тежити свакако је праћење актуелних европских трендова и позиционирање садржаја програма образовања одраслих на оно мјесто на ком ће бити задовољене индивидуалне, друштвене и потребе тржишта рада.

Литература

Бакета 2012: N. Baketa, Europeizacija obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 16(1.(28)), 55-67. Преузето са http://bib.irb.hr/datoteka/724712.55_67_Baketa.pdf

- Бенет 2008: В. Bennett, Osiguravanje kvalitete obrazovanja odraslih u Engleskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 12(2), 171-176. Преузето са <http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200821-N.pdf>
- Гачић 2006: Гаџић, М., prevela (2006). Savjet, E. P. I. Dokumenti/Documents. *Preporuka Europskog parlamenta i Savjeta*. Преузето са http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=92192
- Гобо 2011: А. Gobo, Sveučilišta za treću životnu dob u Italiji. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 15(1.(26)), 73-87. Преузето са <http://hrcak.srce.hr/file/154606>
- Европска Комисија/ЕАСЕА/Јуридиси 2015: European Commission/EACEA/Eurydice, *Adult Education and Training in Europe: Programmes to Raise Achievement in Basic Skills*. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Преузето са http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/179EN_CD.pdf
- Игетенмајер 2011: R. Egetenmeyer, Difference through Cultural Contexts: Informal Learning in three European Companies. *Andragoške studije*, 1, 71-86. Преузето са <http://ejournal.narotama.ac.id/files/Difference%20through%20Cultural%20Contexts%20%20Informal%20Learning%20in%20three%20European%20Companies.pdf#page=70>
- Јермол 2008: М. Jermol, Obrazovanje odraslih u Irskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 12(1), 53-64. Преузето са <http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200820-N.pdf>
- Карлсен 1999: А. Carlsen, Adult Education Initiative, in *Glossary of Adult Learning in Europe*, Edited by Paolo Federighi. European Association for the Education of Adults (EAEA) and UNESCO Institute for Education. Преузето са <http://appliedfreesciencelibraryguide.com/view.php?id=529833>
- Кинг, Дејли 2002: К. Р. King, В. Daley, Testing the waters for distance education in adult education programs. *PAACE Journal of Lifelong Learning*, 11, 11-24. Преузето са <http://www.iup.edu/assets/0/347/349/4951/4977/10261/1B3250A4-C95E-401F-AB84-A2105820D623.pdf>
- Краљић 2012: Т. Kraljić, Važnost učenja za poduzetništvo u uvjetima velikih strukturnih promjena hrvatskog gospodarstva i poslovanja na jedinstvenom tržištu Europske unije. *Učenje za poduzetništvo*, 2(1), 235-244. Преузето са <http://hrcak.srce.hr/file/192326>
- Ломсдејлен 2005: J. P. Lomsdalen, Adult Education in Norway – An Overview. *Andragoške studije*, (2), 52-66. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202005-2.pdf>
- Максимовић 2010: М. Maksimović, *Seminar: Adult Education in Germany and Europe*. *Andragoške studije*, (2), 195-198. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202010-2.pdf>
- Максимовић 2011: М. Maksimović, Politika doživotnog učenja u Evropi: EU, Škotska, Danska i Srbija. *Andragoške studije*, (1), 47-70. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202011-1.pdf>
- Милер-Комичау 2008: W. Müller-Commichau, Obrazovanje odraslih u Njemačkoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 12(1), 45-51. Преузето са <http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200820-n.pdf#page=45>
- Миљковић 2014: R. J. Miljković, *Evropska obrazovna politika i upravljanje sistemom obrazovanja odraslih (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Преузето са

- <http://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/97/doktorat.swf?sequence=4&isAllowed=y>
- Муршак 2009: J. Muršak, Obrazovanje odraslih u Sloveniji između zahtjeva Europske unije, te mogućnosti i stvarnosti. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 13(2), 73-83. Преузето са <http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/andrag23-N.pdf#page=9>
- Николић Моксић 2006: Т. Nikolić-Maksić, Evropske dimenzije obrazovanja starih: Holandija – Slovenija - Italija. *Andragoške studije*, (2), 70-87. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202006-2.pdf>
- Павловић-Болф 2009: О. Pavlović-Bolf, Agencija za mobilnost i programe EU. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 13(1), 53-57. Преузето са <http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/1-2009-N.pdf#page=53>
- Павловић-Болф 2012: О. Pavlović Bolf, Promjene u programima EU za obrazovanja odraslih, *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 16(2.(29)), 175-180. Преузето са http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=152018
- Поповић 2008: К. Popović, Reforma obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. *Andragoške studije*, (2), 399-403. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202008-2.pdf>
- Рамић 2012: I. Ramić, Stjecanje osnovnih vještina odraslih - iskustva u Europi. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 16(2.(29)), 155-164. Преузето са <http://hrcak.srce.hr/file/152014>
- Такет 2011: А. Tuckett, Blue Skies, Blue Collars: Learning Cultures in England. *Andragoške studije*, 1, 21-29. Преузето са <http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202011-1.pdf#page=21>
- Цилер 2012: Ž. Ciler, Koncept cjeloživotnog učenja u Švedskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 16(1.(28)), 69-78. Преузето са <http://hrcak.srce.hr/103417>